

Barbara Jundo-Kaliszewska

(Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny)

MITOLOGIZACJA PAMIĘCI WOKÓŁ SPORU O OCENĘ POLSKIEGO I LITEWSKIEGO RUCHU OPORU

Artykuł prezentuje szereg spostrzeżeń wprowadzających w tematykę kształtowania się polsko-litewskich wzajemnych negatywnych wizerunków w okresie II wojny światowej¹. Uwzględniając zagrożenie płynące z nierozwiązanych konfliktów narodowościowych, wskazuję przyczyny sporu polsko-litewskiego na przykładzie wzajemnych relacji przedstawicieli ruchów oporu obu narodów, prowadzących działania w okresie II wojny światowej na terytorium współczesnej Wileńszczyzny². Jednocześnie podejmuję próbę wyszczególnienia i usystematyzowania faktów z historii (wciąż słabo naświetlonych w polskim piśmiennictwie) litewskich formacji zbrojnych, działających na tych terenach w interesującym nas okresie³. Nie skupiam się natomiast na dziejach antykomunistycznej partyzantki po 1944 r., lecz przypominam wybrane organizacje z których, w głównej mierze, wywodzili się – niejednokrotnie zaliczani do panteonu bohaterów narodowych – późniejsi litewscy „żołnierze wyklęci”⁴. Obieram taką strategię, aby wyjaśnić niuanse funkcjonujące w kontekście analizowanej tu problematyki. Dlatego przy założeniu, że Czytelnik jest dostatecznie zorientowany

¹ Por. K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006, s. 5. Więcej na ten temat: tenże, *Szkice polsko-litewskie, czyli o nielatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2006; tenże, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999.

² Pod pojęciem „Wileńszczyzna” rozumiem część obszaru historycznej Wileńszczyzny (dawne woj. wileńskie i część woj. nowogródzkiego), która znalazła się po II wojnie światowej w granicach Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (LSRR), a następnie – Republiki Litewskiej (RL).

³ „Polacy dużo wiedzą o działalności Armii Krajowej na Wileńszczyźnie, ale mniej o litewskim ruchu oporu wobec Sowietów. Podobnie jest z Litwinami, którzy niewiele wiedzą o AK, a o wiele więcej o partyzantach litewskich” – mówił litewski historyk Arūnas Bubnys (za: *Dokumenty IPN o represjach Sowietów wobec polskiego i litewskiego podziemia*, Dzieje.pl, <http://dzieje.pl/aktualnosci/dokumenty-ipn-o-represjach-sowietow-wobec-polskiego-i-litewskiego-podziemia> – dostęp z 9 V 2017 r.).

⁴ Por. K. Lowe, *Leśni bracia – bałtyccy żołnierze wyklęci*, Histmag.org, <https://histmag.org/Lesni-bracia-baltyccy-zolnierze-wykleci-8346> (dostęp z 23 IX 2017 r.).

w najnowszej historii Polski, szczególny nacisk zostaje położony na rolę litewskich „niezlomnych” w pamięci zbiorowej Litwinów i lokalnej mniejszości polskiej⁵. Tekst ten traktuję jako przyczynek oraz zachętę do dyskusji i pogłębiania badań w wymienionym zakresie. Poruszone tu kwestie, które – choć zdawałoby się dawno minione – nadal odgrywają ogromną rolę w polityce Polski i Litwy oraz rzutują na przyszłość naszego regionu, szczególnie w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego.

Podejmuję niniejsze rozważania z racji dynamicznych zmian zachodzących w przestrzeni geopolitycznej Europy (aneksja Krymu, ruchy separatystyczne, ataki terrorystyczne, groźba wojny hybrydowej), a także nasilającej się antyzachodniej kampanii informacyjnej w dyskursie publicznym Federacji Rosyjskiej i poza jej granicami. Eskalację agresywnego, antyeuropejskiego, inicjowanego przez stronę rosyjską „marketingu” politycznego⁶ datuje się na 2014 r.⁷ Nałożyły się na to prozachodnie aspiracje Ukraińców, wydarzenia na Krymie i przyjęcie antyrosyjskiej tzw. „rezolucji nowej zimnej wojny” (rezolucja nr 758) przez Izbę Reprezentantów Kongresu USA⁸. Jednym z instrumentów tej nagonki, zarówno w kontekście przejawiającej proeuropejskie aspiracje Ukrainy, jak i wchodzących w skład Unii Europejskiej republik nadbałtyckich, stało się forsowanie mitu „faszystów” i odwoływanie się do wiary w rosyjski mesjanizm⁹. Charakterystyczne, że temat ten cyklicznie – w ważnych momentach dziejowych¹⁰ – powraca na medialną agendę Rosji. Ta zaś zręcznie wykorzystuje problem kolaboracji i udział w Holo-

⁵ Za mniejszość polską na Litwie uznają osoby zamieszkujące terytorium współczesnej Litwy, posiadające jej obywatelstwo, które są polskiego pochodzenia albo przyznają się do narodowości, kultury lub tradycji polskiej oraz uznają język polski za swój język ojczysty.

⁶ Por. E. Ponczek, *Mysł polityczna-kultura polityczna – polityka pamięci*, [w:] *Mity polityczne i stereotypy w pamięci zbiorowej społeczeństwa*, pod red. E. Ponczek, A. Sepkowski, M. Rekić, Łódź 2015, s. 14.

⁷ Najintensywniejsze nastroje antyzachodnie w Rosji zarejestrowano podczas interwencji NATO w Kosowie w 1999 r., następnie w trakcie amerykańskiej kampanii w Iraku w 2003 r. oraz podczas wojny z Gruzją w 2008 r. W latach 2010–2012 tzw. reset między Rosją i USA przełożył się na relatywną poprawę stosunku Rosjan do państw Zachodnich – J. Prus, S. Secrieru, *Nastroje antyzachodnie w Rosji*, https://www.pism.pl/files/?id_plik=19539 (dostęp z 1 XI 2016 r.).

⁸ *Антироссийская Резолюция 758 Конгресса США*, <http://rusrand.ru/events/antirossijskaja-rezoljutsija-758-kongressa-ssha> (dostęp z 5 XII 2014 r.); *Rezolucja nowej zimnej wojny*, https://pl.sputniknews.com/polish.ruvr.ru/2014_12_06/Rezolucja-nowej-zimnej-wojny-8893/ (dostęp z 6 XII 2014 r.); *Aleksandr Dugin: Eurazja w wojnie sieciowej. Eurazjatycka sieć w przeddzień roku 2015*, <http://xportal.pl/?p=18016> (dostęp z 2 II 2017 r.).

⁹ „Lud rosyjski został wybrany i wywyższony przez Boga, aby podbijając inne narody, prowadził je w kierunku zbawienia, jednocześnie nakierowując na jedyną słuszną prawosławną wiarę. [...] W rosyjskim pojęciu historia ma prawo ukazywać swoje porażki, a nawet największe państwa mogą spotykać niepowodzenia i klęski. Sens w tym, by umieć się przeciwstawić złu, by pozwolić zwyciężyć Chrystusowi”. (Za: *Mesjanizm rosyjski*, <http://e-civitas.pl/mesjanizm-rosyjski/> – dostęp z 23 XI 2016 r.).

¹⁰ W przededniu rozpadu ZSRR, po wydarzeniach w Gruzji w 2008 r. i w Ukrainie w 2014 r.

kauscie przedstawiciele takich narodów, jak: Ukraińcy, Łotysze, Estończycy czy Litwini, kreując się na tzw. wybawcę świata m.in. od nazizmu. W odpowiedzi na to, rządy zainteresowanych państw kierują swoją uwagę na intensyfikację promowania mitu niezłomnej antykomunistycznej partyzantki¹¹, co wzbudza wiele kontrowersji. Dlatego też budując mit (dotyczy to zarówno Polaków, jak i Litwinów) heroicznej powojennej partyzantki, powinniśmy pamiętać, że jej korzenie sięgały wydarzeń II wojny światowej i niejednokrotnie zahaczały o Holokaust i inne zbrodnie wojenne¹².

Rok 1939

W pierwszej połowie XX w. zagmatwane stosunki bilateralne Polski i Litwy, w których kluczową rolę odegrał spór o Wilno oraz odmienny stosunek obu państw do litewskiej państwowości, przekreśliły szanse na zbudowanie wspólnego frontu przeciwko III Rzeszy i ZSRR¹³. Kwestia Wilna zajmowała w latach 1918–1940 miejsce nadrzędne w polityce zagranicznej Republiki Litewskiej i to od niej uzależniano geopolityczną orientację państwa¹⁴.

W polskiej historiografii przejście Wileńszczyzny przez Litwę z rąk ZSRR – mimo zadeklarowanej w nocy z 2 września 1939 r. neutralności – postrzega się jako „współdziałanie w rozbiórce Polski”¹⁵ realizowanym przez Hitlera i Stalina. Tymczasem w litewskiej pamięci zbiorowej przyłączenie Wileńszczyzny do Litwy traktuje się jako swojego rodzaju „sprawiedliwość dziejową”, co znakomicie ilustruje polaryzację stanowisk obu narodów i może stanowić punkt wyjścia

¹¹ Już w 2009 r. (reagując na wydarzenia w Gruzji 2008 r. i odwołując się do narodowowyzwoleńczej tradycji Litwinów) litewski parlament ogłosił jednego z dowódców partyzantów – Jonasa Žemaitisa – czwartym prezydentem Litwy. Zapoczątkowało to dyskusję w litewskiej przestrzeni medialnej dzieląc mieszkańców kraju na gorących zwolenników i równie zaangażowanych przeciwników tej decyzji. W 2014 r. litewski ruch oporu pojawił się na agendzie politycznej republiki i zajął pierwszoplanową rolę w litewskiej pamięci zbiorowej. Więcej na ten temat: V. Davoliūtė, *Bohaterowie, zbrodźcy i racja stanu. Partyzanci i pamięć zbiorowa we współczesnej Litwie*, „Przegląd Bałtycki”, <http://przegladbaltycki.pl/6416,bohaterowie-zloczyncy-racja-stanu-partyzanci-pamiec-zbiorowa-we-wspolczesnej-litwie.html> (dostęp z 1 XII 2017 r.).

¹² Por. D. Wilczewski, *Splamione mundury – recenzja książki Piotra Zychowicza „Skazy na pancierzach”*, <http://przegladbaltycki.pl/7103,splamione-mundury-recenzja-ksiazki-piotra-zychowicza-skazy-pancerzach.html> (dostęp z 3 III 2017 r.).

¹³ Więcej na ten temat: A. Bubnys, *Nie byliśmy sojusznikami – dlaczego? Stosunki polsko-litewskie podczas II wojny światowej*, [w:] *Tematy polsko-litewskie*, pod red. R. Traby, Olsztyn 1999, s. 118–134.

¹⁴ Powstał nawet „plan odzyskania Wilna”, o którym pisze m.in. litewska badaczka Audronė Veileitienė w artykule pt. „Zmiany w orientacji geopolitycznej Litwy oraz plan odzyskania Wilna”. Zakładał on odzyskanie miasta za pomocą wszelkich możliwych środków dyplomatycznych, politycznych i wojskowych. Patrz: A. Veileitienė, *Lietuvos geopolitines orientacijos pakeitimas ir Vilniaus susigrąžinimo planas*, http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=349&Itemid=349 (dostęp z 23 V 2015 r.).

¹⁵ Obok nazistowskich Niemiec, Związku Radzieckiego i Słowacji.

do rozważań dotyczących kierunku kształtowania się relacji wzajemnych w omawianym okresie.

Bezpośrednio po przejęciu Wilna władze litewskie przystąpiły do depolonizacji miasta i działań na rzecz upowszechniania tzw. litewskości. Sprowokowało to nieuniknione w tych warunkach fermenty na tle etnicznym¹⁶. Niemówiący po litewsku mieszkańcy Wileńszczyzny, którzy stanowili w przywołanym tu okresie zdecydowaną większość¹⁷, zostali poniekąd pozbawieni praw do własnego języka i zepchnięci na margines życia republiki.

W odpowiedzi na tę politykę zaczęły powstawać podwaliny polskiej sieci konspiracyjnej, ze Związkiem Walki Zbrojnej¹⁸ na czele. Początkowo podwileńska polska konspiracja nosiła wyłącznie antylitewski charakter. Jednakże wraz z postępującymi zmianami na arenie międzynarodowej polskie podziemie stopniowo ewoluowało.

Latem 1940 r. Litwa utraciła niepodległość. W nocy z 14 na 15 czerwca Stalin wystosował ultimatum pod adresem władz litewskich, w którym domagał się powołania nowego, proradzieckiego rządu na Litwie oraz zapewnienia swobodnego i nieograniczonego stacjonowania jednostek Armii Czerwonej na terytorium całego kraju. Warunki Moskwy nie pozostawiały wyboru i zostały przyjęte. Prezydent Litwy, Antanas Smetona, nie rezygnując ze swojego stanowiska, jeszcze tej samej nocy opuścił kraj¹⁹. 21 lipca 1940 r. odbyły się „wybory” do litewskiego Sejmu Ludowego. Wyłonione w ten sposób „litewskie władze”, z Justasem Paleckisem na czele, proklamowały Litewską Socjalistyczną Republikę Radziecką ze stolicą w Wilnie²⁰ i już 3 sierpnia tego samego roku wniosowały o włączenie jej w skład „rodziny radzieckiej”. Litwa została inkorporowana do ZSRR. Poniekąd „w nagrodę” w jej granicach znalazło się kilka dodatkowych rejonów z okolic Druskiennik, Oran, Dziewieniszek, Święcian i Hoduciszek. Nowy komunistyczny rząd radzieckiej Litwy miał zarządzać republiką „wedle uznania”. W praktyce dotyczyło to głównie kwestii okołojęzykowych. Teoretycznie w kraju – w myśl

¹⁶ Nowe władze niezwłocznie zabrały się do odpolszczania miasta, poprzez usuwanie polskiej symboliki państwowej, zamianę z polskich szyldów, nazw ulic itp. na litewskie. Masowo zwalniano nauczycieli, likwidowano klasy z polskim językiem nauczania. Największym dramatem polskiego szkolnictwa stała się likwidacja w grudniu 1939 r. Uniwersytetu Stefana Batorego oraz przejęcie mienia tej placówki przez Uniwersytet Litewski w Kownie. Dodatkowym ciosem było uchwalenie ustawy o obywatelstwie, zapisy której w ograniczonym tylko zakresie przewidywały uzyskania go przez lokalnych Polaków. Więcej na ten temat: P. Łossowski, *Polska – Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991, s. 66–67.

¹⁷ Więcej na ten temat: P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998.

¹⁸ Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) – nazwa konspiracyjnych sił zbrojnych RP w czasie II wojny światowej od 13 XI 1939 r. do 14 II 1942 r. Później przemianowane na Armię Krajową (AK).

¹⁹ W odróżnieniu od władarzy Łotwy i Estonii, A. Smetona nie podał się do dymisji, co po wojnie utrudniło ZSRR uznanie legalności aneksji republiki.

²⁰ Tamże, s. 72–73.

ideologii radzieckiej i powszechnie głoszonego „internacjonalizmu” – rozpoczęto zwalczanie nacjonalizmów. Jednakże zastąpiła je segregacja klasowa²¹, a w gronie „wrogów ludu” znalazły się przede wszystkim polskie ziemiaństwo i inteligencja, które należało „*razkułaczit*”. Stopniowa likwidacja polskości na tych terenach, która była celem stalinowskiego terroru, wpisywała się też w depolonizacyjną politykę litewskich warstw rządzących. Symptomatyczne, że stara i sprawdzona zasada *divide et impera*, polegająca na skłócaniu mieszkańców zagrabionych terenów, w warunkach permanentnej polsko-litewskiej „wojny etnicznej” na Wileńszczyźnie, trafiła na wyjątkowo podatny grunt²². Pisze o tym Piotr Łossowski, podkreślając, że:

Pod rządami sowieckimi nastąpiło dalsze, wyraźne pogorszenie sytuacji ludności polskiej. Wprawdzie władze obłudnie rozprawiały o równości wszystkich obywateli, ale w praktyce tylko łudziły i starały się skłócać obie strony²³.

Nie ulega wątpliwości, że strona radziecka celowo podsyciała polsko-litewskie antagonizmy, manifestacyjnie traktując Litwinów jako prawowitych włodarzy „bezprawnie” zagarniętych, w wyniku „buntu” Żeligowskiego, terenów. Ludność polska, stanowiąca przeważający odsetek mieszkańców na tych obszarach, została zdegradowana do roli mniejszości narodowej i była otwarcie dyskryminowana.

Pod niemiecką okupacją

22 czerwca 1941 r. Hitler bez wypowiedzenia wojny rozpoczął inwazję na ZSRR. Wkrótce ziemie II Rzeczypospolitej Polskiej i radzieckiej Litwy znalazły się pod kontrolą III Rzeszy. Tuż przed wejściem wojsk hitlerowskich na wschodnie tereny II RP, rozpoczęły się masowe wywózki mieszkańców Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (dalej: LSRR) w głąb Związku Radzieckiego²⁴. Jak wskazuje litewska historiografia²⁵, był to jeden z zasadniczych powodów przychylnego nastawienia litewskiego społeczeństwa w stosunku do niemieckiego okupanta.

²¹ Tamże, s. 72.

²² K. Górski, *Divide et impera*, Toruń 1944.

²³ P. Łossowski, *dz. cyt.*, s. 73. Por. A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2000, s. 66.

²⁴ Więcej na ten temat: A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997; tenże, *Na pomoc zesłańczej edukacji. Działalność wydawnicza Komitetu do spraw Dzieci polskich w ZSRR*, Łódź 2017; G. Mazur, *Uchodźcy polscy na Litwie w świetle dokumentów NKWD i NKGB (1940–1941)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1993, t. XXXVI; P. Łossowski, *dz. cyt.*, s. 75; tenże, *Formy, skala i konsekwencje sowieckich represji wobec Polaków w latach 1939–1941*, [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, pod red. P. Chmielowca, Rzeszów–Warszawa 2005, s. 126–138.

²⁵ A. Bubnys, *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)*, „Studia Podlaskie” 2007/2008, t. XVII, http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/988/1/Studia_Podlaskie_17_Bubnys.pdf (dostęp z 29 V 2016 r.)

Nie bez znaczenia jest również fakt, że od 1940 r. w Berlinie działał Front Litewskich Aktywistów – LAF (Lietuvių aktyvistų frontas), z byłym ambasadorem Republiki Litewskiej w Rzeszy, pułkownikiem Kazysem Škirpą²⁶ na czele. Był on nie tylko zwolennikiem wypowiedzenia wojny Polsce we wrześniu 1939 r., lecz także militarnej ofensywy na Wileńszczyznę²⁷. Pod kierunkiem LAF litewskie podziemie wystąpiło zbrojnie 23 czerwca 1941 r. przeciwko radzieckim władzom w Kownie i ogłosiło przywrócenie niepodległości Litwy, co lokalne mniejszości potraktowały jak wsparcie Niemców w wypieraniu Sowieców²⁸. Na bazie powstańczej armii powołano pomocnicze formacje policji – Batalion Ochrony Pracy Narodowej (lit., Tautinio Darbo Apsaugos Batalionas – TDA), które miały być załącznikiem przyszłej armii litewskiej. Formacja ta, choć wielokrotnie zmieniła nazwę, działała do samego końca wojny²⁹.

Przejawy życzliwości społeczności litewskiej wobec nowego okupanta, które bez wątpienia podgrzewały publikacje w kolaboranckiej gazecie „Naujoji Lietuva” (propagujące teorię, że Litwa jest sprzymierzeńcem III Rzeszy) oraz wyraźna wrogość społeczności polskiej w stosunku do Niemiec – jako głównego inspiratora agresji w 1939 r. na Polskę – wpisują się w historię eksplozji oddolnej wojny lokalnej pomiędzy ludnością LSRR³⁰.

Niewątpliwie wpływ na eskalację polsko-litewskiego konfliktu na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej miał, zasygnalizowany wcześniej, stosunek do okupanta. Polacy oficjalnie opowiedzieli się po stronie koalicji antyhitlewskiej i walczyli praktycznie na wszystkich frontach. Litwini, formalnie nieuczestniczący w II wojnie światowej, w 1941 r. zdecydowali się na kolaborację z nazistowską administracją III Rzeszy³¹. Ten pragmatyzm przełożył się na utworzenie zrębów miejscowego samorządu na okupowanych terenach: 25 czerwca 1941 r. niemiecka administracja na Litwie wyraziła zgodę na powołanie tymcza-

²⁶ Kazys Škirpa (1895–1979 r.) – wojskowy i dyplomata, attaché wojskowy w Berlinie, litewski poseł w II RP i III Rzeszy, działacz emigracji litewskiej w USA.

²⁷ Krytykował deklarację neutralności Litwy ogłoszonej w sierpniu 1939 r.

²⁸ T. Vaiseta, *Antisovietinis sukilimas ir nacių okupacija*, šaltiniai.info: <http://www.xn--altiniai-4wb.info/index/details/220> (dostęp z 28 IV 2016 r.); *Raport Komendanta Głównego Armii Krajowej gen. Stefana Grot-Roweckiego dla Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie z dnia 11 maja 1942 roku*, [w:] *My nie bracia...*, s. 386; A. Bubnys, *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)*, „Studia Podlaskie” 2007/2008, t. XVII: http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/988/1/Studia_Podlaskie_17_Bubnys.pdf (dostęp z 29 V 2016 r.); R. Vanagaitė, E. Zuroff, *Nasi. Podróżując z wrogiem*, Warszawa 2017, s. 55–65.

²⁹ Więcej na ten temat: S. Knezys, *Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.*, http://genocid.lt/Leidyba/7/stasys_knezys.htm (dostęp z 6 XII 2017 r.).

³⁰ A. Bubnys, *Nie byliśmy sojusznikami – dlaczego? Stosunki polsko-litewskie podczas II wojny światowej*, [w:] *Tematy polsko-litewskie*, pod red. R. Traby, Olsztyn 1999, s. 118–134; K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy...*, s. 5.

³¹ Por. A. Srebrakowski, *dz. cyt.*, s. 68–69; A. Bubnys, *dz. cyt.*, s. 118–134; tenże, *Stosunki międzyetniczne...*

sowego rządu litewskiego na czele którego faktycznie stał prof. Juozas Ambrazevičius³². W tym samym czasie został powołany Komitet Litewski w Wilnie³³, który wspólnie z okupacyjnymi władzami rozpoczął tworzenie litewskich struktur administracyjnych w stolicy i na całym obszarze Wileńszczyzny. Wkrótce rząd Ambrazevičiusa został zastąpiony przez niemiecką administrację Reichkommissariat Ostland³⁴. Litwa stanowiła zaledwie jedną z kilku jego części składowych, z centralnym ośrodkiem w Kownie.

Choć litewskie nadzieje na niepodległość pod nazistowską okupacją legły w gruzach, niższe szczeble administracji zostały obsadzone Litwinami³⁵. W związku z tym, jak słusznie zauważa Arūnas Bubnys: „Stosunki litewsko-polskie w okresie okupacji nazistowskiej były napięte i wrogie. Wzajemna wrogość manifestowała się na wszelkie możliwe sposoby: poczynając od konfliktów w życiu codziennym i bójek ulicznych, a kończąc na otwartej walce zbrojnej”³⁶. Z kolei Arkadiusz Karbowski podkreśla: „Litwini funkcjonujący w hitlerowskiej maszynie okupacyjnej głównie w formacjach policyjnych i bezpieczeństwa, na ogół z własnej woli uczestniczyli w akcjach terrorystycznych skierowanych przeciwko Polakom. Popełnione przez nich zbrodnie radykalizowały postawy polskiego podziemia. Nakreślało to spiralę zbrodni i odwetu”³⁷.

Sauguma

Szczególnie negatywnie postrzegana była działalność nazistowskich narodowych batalionów policyjnych³⁸ – Lietuvos saugumo policija (dalej: Sauguma)³⁹. Departament Bezpieczeństwa Państwowego (lt. Valstybės saugumo departamentas) z siedzibą główną w Kownie został odrodzony⁴⁰ już w 1941 r. z inicjatywy litew-

³² P. Lossowski, *Polska–Litwa...*, s. 75–76; R. Vanagaitė, E. Zuroff, *dz. cyt.*, s. 66–76.

³³ Tamże, s. 76.

³⁴ Komisariat Rzeszy Wschód (Reichskommissariat Ostland) – jednostka administracyjna powstała w 1941 r. po agresji III Rzeszy na ZSRR. W skład Komisariatu weszły tereny Białorusi i państw bałtyckich. Istniała od grudnia 1941 r. do kwietnia 1944 r.

³⁵ Dochodziło do konfliktów z powodu utrudniania zachowania przez społeczność polską na Wileńszczyźnie własnej władzy lokalnej. Jaskrawe przykłady konfliktów na tym tle na Brasławszczyźnie i w Druskienikach opisuje Piotr Lossowski. Patrz: P. Lossowski, *dz. cyt.*, s. 75–76.

³⁶ A. Bubnys, *Stosunki...*; „Istorijos detektivaivai”: *Armija Krajoja*, <http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1013686033/istorijos-detektyvai-2018-02-27-istorijos-detektyvai-armija-krajova> (dostęp z 27 II 2017 r.).

³⁷ A. Karbowski, *Konflikt polsko-litewski na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944*, <http://www.ngopole.pl/2012/06/29/konflikt-polsko-litewski-na-wilenszczyznie-w-latach-1941-1944/> (dostęp z 22 IV 2016 r.).

³⁸ *Raport Komendanta Głównego...*, s. 387.

³⁹ Więcej na ten temat: A. Bubnys, *Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944)*, <http://genocid.lt/Leidyba/1/arusas1.htm> (dostęp z 20 IV 2016 r.).

⁴⁰ Powołany w 1918 r. Reaktywowany, po okresie radzieckim, w 1990 r. Zgodnie z pierwotnym założeniem, prowadzi wywiad i kontrwywiad w strefie cywilnej wykrywając działania stanowiące zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa.

skiego rządu tymczasowego. W sumie przez szeregi Saugумы przeszło ok. 400 członków⁴¹. Wielu z nich wywodziło się z przedwojennych formacji Geležinis Vilkas⁴². Sauguma informowała nazistowskie struktury bezpieczeństwa o działalności organizacji mniejszości narodowych, o aktywności polskiego oraz radzieckiego ruchów oporu na terytorium okupowanej Litwy, a także brała udział w ściąganiu zbiegów żydowskich i organizowaniu mordów. Różnorodność etniczna Wileńszczyzny spowodowała, że do roku 1943 szczególnie wykazywała się sekcja Saugумы w okręgu wileńskim⁴³, który został podzielony na 10 rejonów⁴⁴. Charakterystyczne, że wśród siedmiu wydziałów Saugумы, obok wydziału mniejszości narodowych, osobno funkcjonował wydział polski⁴⁵. Działania tej formacji wielokrotnie godziły w struktury Polskiego Państwa Podziemnego istniejące od momentu rozpoczęcia wojny na tym obszarze. Z tego powodu funkcjonariusze Saugумы, „odpowiedzialni za śmierć wielu polskich patriotów, traktowani byli przez polskie podziemie równie bezwzględnie, co funkcjonariusze Gestapo” – pisze Karbowski⁴⁶.

Na ograniczenie zasięgu oddziaływania litewskiej Saugумы wpłynęło umocnienie się w 1943 r. partyzantki Armii Krajowej na Wileńszczyźnie⁴⁷, wskutek

⁴¹ Tamże.

⁴² Organizacja paramilitarna „Żelazny Wilk” powstała w 1927 r. Nazwa nawiązuje do legendy o założeniu Wilna i wizerunku żelaznego wilka, który miał ukazać się we śnie księciu Giedyminiowi. Nazwa organizacji nawiązywała do mitu utraconego miasta. Jej statut zakładał walkę z próbami wynarodowienia oraz z obcymi wpływami antypaństwowymi, więcej: В. Випперманн, *Европейский фашизм в сравнении 1922–1982*, Новосибирск 2000, <http://www.lib.ru/POLITOLOG/fascio.txt> (dostęp z 23 IV 2016 r.). W 1945 r. działający w rejonie Wileńszczyzny jeden z oddziałów litewskiej partyzantki (podlegający Związkowi Litewskich Partyzantów (Lietuvos partizanų sąjunga)) nosił tę samą nazwę (więcej na ten temat: N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas 1996, s. 189–191).

⁴³ Por. „Cały wysiłek administracji, policji i Saugумы litewskiej w przeciągu tych tragicznych lat był skierowany przeciwko społeczeństwu polskiemu znajdującemu się w ciężkich zmaganiach z kolejnym najeźdźcą. Policja i Sauguma litewska walczyła zajadłe z objawami polskości, dostarczając na Łukiszki i na Ponary oraz do innych więzień i miejsc kaźni tysiące patriotów polskich – inteligencji, młodzieży, chłopów i robotników”. Za: *Apel Komendanta Okręgu Wileńskiej Armii Krajowej płk. Aleksandra Krzyżanowskiego do społeczności litewskiej*, [w:] *My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich. Antologia tekstów*, pod red. A. Srebrakowski, Wrocław 2013, s. 394.

⁴⁴ Ejszyski, mejszagolski, trocki, nowowilejski, oszmiański, koszedarski, święciański, podbrodzki, jaszuński i świrski. Por. P. Stankeras, *dz. cyt.*

⁴⁵ Por. P. Stankeras, *dz. cyt.*, A. Bubnys, *dz. cyt.*; M. Tomkiewicz, *Współpraca niemieckiej i litewskiej policji bezpieczeństwa na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland w latach 1941–1944 (zarys problemu)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, t. 2, s. 251–257.

⁴⁶ A. Karbowski, *dz. cyt.*

⁴⁷ Więcej na ten temat: G. Mazur, *Stan badań nad okręgami ZWZ/AK na polskich kresach wschodnich*, [w:] *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, pod red. A. Marszałka, Toruń 1990; J. Wołkonowski, *Okręg*

czego te jednostki policyjne zostały wyparte praktycznie na margines. Istotne w kontekście tytułowych badań jest to, że – jak pisze Bubnys – niektórzy działacze Saugumy byli litewskimi patriotami związanymi z podziemiem działającym na rzecz niepodległości Litwy. I choć, zdaniem historyka, walka organizacji z polskim i komunistycznym podziemiem nie kolidowała z litewskimi interesami narodowymi⁴⁸, to niewątpliwie przyczyniła się ona do wykształcenia się negatywnego i również współcześnie niezwykle żywotnego wśród miejscowych Polaków stereotypu litewskiego patrioty: „Litwina–faszysty”⁴⁹, potocznie nazywanego „Szaulisem” (Strzelcem).

Ypatingasis būrys – Oddziały Specjalne

Na szczególną uwagę zasługuje udział ludności litewskiej w Holokauście. Polacy na terenach Wileńszczyzny nie organizowali ani nie brali (poza jednostkowymi przypadkami⁵⁰) czynnego udziału w masakrach ludności żydowskiej. Jednocześnie ludność polska (podobnie jak białoruska oraz inni mieszkańcy tych terenów) była ustawicznie przymuszana do grzebania trupów, będąc bezpośrednim świadkiem zbrodniczych działań m.in. miejscowych kolaborantów⁵¹. Dlatego też ugruntowaniu pejoratywnego mitu „Litwina–faszysty” sprzyjała nie tylko kolaboracyjna, ale przede wszystkim zbrodnicza działalność części przedstawicieli narodu litewskiego w okresie niemieckiej okupacji. Do tej konkluzji prowadzi analiza m.in. działalności litewskich Oddziałów Specjalnych – Ypatingasis būrys⁵² (YB). Członkowie tej formacji brali czynny udział w faszystowskich pogromach i masowych mordach na Litwie⁵³. Powołane do wykonywania egzekucji⁵⁴ Oddziały Spe-

Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945, „Adiutor” 1996, tenże, *Wizerunek Wileńskiego Okręgu Armii Krajowej w podręcznikach szkolnych na Litwie, w mediach na Litwie oraz w wypowiedziach polityków litewskich*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków*, R. Gaidis, B. Dvilevič, Vilnius 2009, s. 238–254.

⁴⁸ A. Bubnys, *Lietuvių viešojo policija ir policijos batalionai (1941–1944)*, <http://genocid.lt/Leidyba/3/arunas2.htm> (dostęp z 7 XII 2017 r.)

⁴⁹ Można go porównać do wykorzystywanego obecnie w rosyjskiej propagandzie stereotypu „Ukraińca–banderowca”.

⁵⁰ Więcej na ten temat: M.J. Chodakiewicz, *Ejszyszki. Pogrom, którego nie było. Epilog stosunków polsko-żydowskich na Kresach (1944–1945). Wspomnienia – Dokumenty – Publicystyka*, Warszawa 2010.

⁵¹ Więcej na ten temat: M.J. Chodakiewicz, *dz. cyt.*, s. 45–46.

⁵² *Sonderkommando der Sicherheitsdienst und des SD* – litewska kolaboracyjna formacja policyjna. Istniała w latach 1941–1944. Więcej na ten temat: R. Vanagaitė, *Mūsiškiai*, Vilnius 2016; O. Szymańska, *Odważna książka o katach Hitlera*, <http://www.jhi.pl/blog/2016-03-04-odwazna-ksiazka-o-litewskich-katach-hitlera> (dostęp z 4 III 2016 r.).

⁵³ Więcej na ten temat: G. Erslavaitė, K. Rukšėnas, B. Baranauskas, E. Rozauskas, *Masinės Žudynės Lietuvoje, 1941–1944. Dokumentų rinkinys*, Vilnius 1965–1973; R. Vanagaitė, *Mūsiškiai*, Alma littera 2016.

⁵⁴ A. Bubnys, *dz. cyt.*

cialne wyrobiły sobie opinię bezwzględnych katów i, podobnie jak członkowie TAD, były wykorzystywane do tzw. rajdów śmierci.

Na kartach polskiej historii oddziały YB zapisały się pod niechlubną nazwą „strzelców ponarskich”. Określenie to wynika z zaangażowania oddziałów w trwające przez cały okres niemieckiej okupacji mordy m.in. w podwileńskiej miejscowości Ponary. W latach 1941–1944 oddziały SS rękami kolaborujących z nimi jednostek YB poddały eksterminacji, jak donoszą źródła, około 100 tysięcy osób⁵⁵, w tym wielu Polaków⁵⁶. W tym miejscu masowej kaźni polegli m.in. przedstawiciele polskiej inteligencji, harcerze, żołnierze AK.

W polskiej pamięci historycznej formacja YB kojarzy się wyłącznie pejoratywnie. Niezadowolenie miejscowej polskiej opinii publicznej wzbudza fakt, jej zdaniem, słabej obecności tragedii ponarskiej w świadomości obywateli współczesnej Polski⁵⁷ oraz niedostateczne rozliczenie sprawców mordu. Jak wskazuje litewski historyk Bubnys – za zbrodnie odpowiadało prawdopodobnie zaledwie około 20⁵⁸ osób. Natomiast wszelkie próby zgłębienia tematu przez litewskich badaczy kończą się ich stygmatyzacją i wzburzoną dyskusją w przestrzeni publicznej kraju, która ostatecznie skupia się głównie na aspekcie wiarygodności radzieckich źródeł archiwalnych⁵⁹.

⁵⁵ Więcej na ten temat: *Ponary – miejsce ludzkiej rzeźni*, Warszawa 2011; H. Pasierbska, *Ponary. Wileńska gołgota*, Sopot 1993; taż, *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944*, Łowicz 2005; taż, *Wileńskie Ponary*, 2004; taż, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008; K. Sakowicz, *Dziennik 1941–1943*, Warszawa 2014; M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarjacie Litwy, Czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993; J.E. Wilczur, *Wileński pierścień śmierci*, Warszawa 2005; Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie Polaków i Żydów na Wileńszczyźnie*, Płock 2009; J. Krajewski, *Wojenne dzieje Wilna 1939–1945. Losy Polaków, Sensacje, Zagadki*, Warszawa 2011; A. Bubnys, *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)*, „Studia Podlaskie” 2007/2008, t. XVII, http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/988/1/Studia_Podlaskie_17_Bubnys.pdf (dostęp z 29 V 2016 r.).

⁵⁶ Stowarzyszenie „Rodzina Ponarska” podaje liczbę 20 tys., wileński historyk – Jarosław Wołkonowski – podkreśla, że do dziś ustalono tylko 385 personaliów Polaków zamordowanych w Ponarach. Patrz: A. Radzenko, *Zagadki, mity i lekcje II wojny światowej. Dyskusja w PKD*, <http://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/zagadki-mity-i-lekcje-ii-wojny-swiatowej-dyskusja-w-pkd-dyskusja-w-pkd-zagadki-mity-i-lekcje-ii-wojny-swiatowej/> (dostęp z 8 V 2015 r.).

⁵⁷ W odróżnieniu od Katynia, w Ponarach w sposób bestialski mordowano cywilów, w tym kobiety i dzieci. Od 1989 r. kolejne rządy RP starały się nie podejmować tego tematu w rozmowach z Litwą, jako „zbyt drażliwego”. Wydanie broszury informacyjnej na ten temat w 2011 r. przez polskie MSZ zakończyło się politycznym skandalem. Patrz: *Litwa oburzona polską broszurą*, <http://fakty.interia.pl/swiat/news-litwa-oburzona-polska-broszura,nId,903771> (dostęp z 12 VIII 2016 r.).

⁵⁸ A. Bubnys, *Vokiečių...*

⁵⁹ Por. *Vanagas kontra Vanagaitė, czyli jak Litwa (nie) rozmawia o swoich „wyklętych”*, <http://strajk.eu/vanagas-kontra-vanagaite-czyli-jak-litwa-nie-rozmawia-o-swoich-wyklętych/> (dostęp z 19 XI 2017 r.); J. Haszczyński, *Czego nie można mówić na Litwie*, „Rzeczpospolita”, <http://www.rp.pl/Polityka/311039955-Czego-nie-mozna-mowic-na-Litwie.html> (dostęp z 17 XI 2017 r.);

Zaangażowanie zarówno YB, Saugumy jak i oddziałów powstałych na bazie TAD⁶⁰ w proces eksterminacji Żydów na Litwie, oprócz indywidualnych zysków materialnych, dawało również inne namacalne efekty. Jak wskazywał w 1941 r. gen. Stefan Rowecki – „Grot”:

Govliwość Litwinów została w ostatnich czasach nagrodzona przez okupanta. Pomijając już kwestię utworzenia »samorządu« lokalnego [...], największą nagrodą było wydzielenie z Generalnego Komisariatu Białoruskiego rejonów Oszmiana, Świr i Ejszyszki (łącznie 200 000 mieszkańców) i przyłączenia ich do Litwy⁶¹.

Uwzględniając całą złożoność okupacyjnych realiów, włączając faworyzowanie narodu litewskiego przez obu okupantów⁶² czy kwestię postrzegania przynależności państwowej Wileńszczyzny, wysnujemy wniosek, że prędzej czy później musiało dojść do polsko-litewskiej zbrojnej konfrontacji na spornych terenach wokół Wilna. Wspierani przez okupantów Litwini traktowali Wileńszczyznę jako prawowite ziemie litewskie. Tymczasem Polacy nadal postrzegali to terytorium jako nieodłączną część państwa polskiego, której oderwanie uznawali za bezprawny efekt przemocy dwóch totalitarnych agresorów. Obie walczące w podziemiu strony kierowały się własną racją stanu, co w dalszym ciągu blokowało wszelkie możliwości zawarcia przez nie porozumienia⁶³.

Oddziały Plechavičiusa

Na przełomie lat 1943 i 1944 formacje wojskowe polskiego podziemia wyraźnie urosły w siłę. Powstawały nowe oddziały AK postrzegane przez Litwinów przez pryzmat zaplecza wojskowego potencjalnego polskiego okupanta. W tym samym czasie na czele Okręgu Wileńskiego AK stanął pplk Aleksander Krzyżanowski

A. Vovierūnaitė, *Istorikas A. Nikžentaitis – apie tautos didvyrius, lietuvių tapatybę ir R. Vanagaitės testą*, https://lietuvosdiena.lrytas.lt/aktualijos/2017/11/01/news/istorikas-a-nikzentaitis-apie-tautos-didvyrius-lietuviu-tapatybe-ir-r-vanagaites-testa-3356572/?utm_source=lrExtraLinks&utm_campaign=Copy&utm_medium=Copy (dostęp z 3 XII 2017 r.).

⁶⁰ W lipcu 1941 r. na bazie TAB powołano tzw. Batalion Odbudowy Wilna (lt. Vilniaus atstatymo tarnyba – VAT). Do końca wojny w 1945 r. nazwę batalionu zmieniono kilkakrotnie. Więcej na ten temat: P. Stankeras, *Policja litewska i sprawy polskie na ziemiach litewskich w latach 1939–1944*, apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/EO/article/download/EO.2010.012/2560 (dostęp z 2 I 2011 r.).

⁶¹ *Raport Komendanta Głównego Armii krajowej gen. Stefana Grota-Roweckiego dla Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie z dnia 11 maja 1942 roku. Meldunek nr 121 Raport Specjalny o „Sytuacji Litewskiej”*, [w:] *My nie bracia...*, s. 388.

⁶² Por. P. Łossowski, *Polska–Litwa...*, s. 77; M.J. Chodakiewicz, *dz. cyt.*, s. 18–19. Więcej na ten temat: L. Briedis, *Vilnius savas ir svetimas*, Baltos lankos 2011; V. Laučius, *L. Briedis: ir rusų, ir vokiečių okupantai Vilniuje privilegijavo lietuvius*, <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lbriedis-ir-rusu-ir-vokieciu-okupantai-vilniuje-privilegijavo-lietuvius.d?id=58636425> (dostęp z 3 V 2012 r.); Laimonas Briedis, „*Vilniaus istorijos tiesiog bijoma*”, [www.bernardinai.lt: http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-01-04-laimonas-briedis-vilniaus-istorijos-tiesiog-bijoma/74445](http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-01-04-laimonas-briedis-vilniaus-istorijos-tiesiog-bijoma/74445) (dostęp z 27 IV 2016 r.).

⁶³ A. Bubnys, *Nie bylišmy sojuznikami...*, s. 118–134.

„Wilk”, a polscy partyzanci stopniowo przejęli kontrolę nad znacznym obszarem Wileńszczyzny. Już na początku 1944 r. w gestii nazistów i litewskich struktur policyjnych pozostały wyłącznie główne szlaki komunikacyjne oraz Wilno.

W lutym 1944 r. utworzono miejscowe litewskie oddziały ochotnicze – Lietuvos Vietinė rinktinė (LVR) (Litewski Korpus Lokalny)⁶⁴. Głównodowodzącym korpusu został gen. Povilas Plechavičius⁶⁵. Ta, powołana przez Niemców formacja, w ich rozumieniu, głównie mająca za cel walkę z polską konspiracją o wpływy na terenach Wileńszczyzny, uzyskała poparcie litewskiego podziemia i bardzo często jest postrzegana jako jeden z symboli litewskiej narodowowyzwoleńczej partyzantki.

Jeszcze w kwietniu 1944 r., w celu uniknięcia starć zbrojnych z Litwinami, wileńskie dowództwo AK podjęło rozmowy z Plechavičiusem. Negocjacje te nie przyniosły oczekiwanych efektów. Można powiedzieć, że wiosną 1944 r. w podwileńskich lasach i Puszczy Rudnickiej toczyła się polsko-litewska wojna podjazdowa. Na relacjach wzajemnych do dziś ciąży jedno ze starć zbrojnych AK i LVR z połowy maja 1944 r. Miało ono miejsce pod Murowaną Oszmianką⁶⁶ i w jego trakcie ochotnicze oddziały Plechavičiusa poniosły druzgocącą klęskę. Około 300 litewskich jeńców zostało rozbrojonych i pozbawionych mundurów. I choć puszczono ich wszystkich wolno, upokorzenie to miało przełożyć się na morale litewskich partyzantów oraz krótki żywot LVR, rozbrojonej i częściowo wymordowanej wkrótce przez Niemców. Ci, spośród żołnierzy Plechavičiusa, którym udało się uciec do lasu, wkrótce uzupełnili oddziały Leśnych Braci⁶⁷.

Rozwiązanie tych formacji nie zakończyło tragicznej historii litewsko-polskiej konfrontacji. W ostatnich tygodniach nazistowskiej okupacji doszło do bezprecedensowych zbrodni wojennych, ofiarą których padli cywilni mieszkańcy Wileńszczyzny. 20 czerwca 1944 r., w odwecie za zabicie kilku litewskich policjantów, którzy polegli z rąk AK, litewski oddział Saugumy dokonał pacyfikacji ludności cywilnej w miejscowości Glinciszki. Zginęło tam w sumie 39 osób narodowości polskiej, w tym kobiety i dzieci. Pociągnęło to za sobą akcję odwetową 5. Brygady AK, dowodzonej przez Zygmunta Szendzielarza – „Łupaszkę”. 23 czerwca

⁶⁴ Formacja ta miała stanowić załazek litewskiej armii. Planowano wykorzystać ją przeciwko nacierającym siłom ZSRR. Na początek zajmowała się likwidacją partyzantki radzieckiej oraz polskiej. Niemcy usiłowali skłonić Litwinów do przysięgi na wierność Hitlerowi, ale spotkało się to z ich oporem. Jednostki rozwiązano w maju 1944 r.

⁶⁵ Povilas Plechavičius (1890–1973) – komendant LVR. 15 V 1944 r. został aresztowany przez nazistów i internowany w obozie Salaspils pod Rygą. W 1946 r. wyemigrował na Zachód.

⁶⁶ P. Łossowski, *Polska–Litwa...*, s. 81–82; *List Komendanta Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej płk. Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka” do gen. Raštikisa*, [w:] *My nie bracia...*, s. 392–393; P. Rokiciński, *Glinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa 2015, s. 247.

⁶⁷ Leśni Bracia (lit. miško broliai) – potoczne określenie antykomunistycznych formacji partyzanckich na terenach Litwy, Łotwy i Estonii w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu.

1944 r. żołnierze AK rozstrzelali 27 litewskojęzycznych mieszkańców wsi Dubinki. Także oni nie oszczędzili ani kobiet ani dzieci. Zbrodnie w Glinciszkach i w Dubinkach⁶⁸ do dziś rzutują na politykę historyczną obu narodów, pozostając dla niektórych nadal w sferze osobistych „stronniczo zniekształconych czy też zmitologizowanych doświadczeń”⁶⁹.

Wydarzenia te – podobnie jak wiele innych kontrowersyjnych zagadnień stanowiących nieodłączną część naszych wspólnych dziejów – nadal wymagają wypracowania wspólnego stanowiska w tej kwestii.

Abstrahując od niechlubnych momentów w historii polskiego i litewskiego podziemia, nie da się zaprzeczyć, że walczono przede wszystkim o wpływy na Wileńszczyźnie, by po zakończeniu wojny móc przyłączyć te tereny do swojego państwa. Jak słusznie zauważył Aleksander Srebrakowski:

Walki między oddziałami Plechavičiusa i Armią Krajową są znakomitym przykładem obrazującym diametralnie różne interesy obu społeczeństw żyjących na tym samym terytorium⁷⁰.

Do dziś zbrojna konfrontacja oddziałów AK i LVR jest odmiennie traktowana w polskiej i litewskiej historiografii. Oba narody gloryfikują mit narodowowyzwoleńczej partyzantki, działającej na obszarze Wileńszczyzny, a każda próba wyjścia poza narrację – zarówno litewskich jak i polskich – nietykalnych „wyklętych”, kończy się niepowodzeniem. Jednocześnie skłócone strony konfliktu zarzucają sobie wzajemnie zbrodnie ludobójstwa na tle etnicznym i kolaborację z Niemcami⁷¹.

Powrót Sowietów

W 1944 r. sytuacja militarno-polityczna zmieniła się na niekorzyść hitlerowskich Niemiec. Przełom na białoruskim odcinku frontu wschodniego zmotywował dowództwo Wileńskiego Okręgu AK do podjęcia próby wyzwolenia Wilna spod niemieckiej okupacji i tym samym zmanifestowania praw Rzeczypospolitej Polskiej do terenów utraconych jesienią 1939 r. Plan został zrealizowany w lipcu 1944 r. w ramach operacji pod kryptonimem „Ostra Brama”⁷². Oddziały

⁶⁸ Więcej na ten temat: P. Rokiciński, *dz. cyt.*, s. 84.

⁶⁹ Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*, Wrocław 2005, s. 336.

⁷⁰ A. Srebrakowski, *Polacy...*, s. 69.

⁷¹ Pod naciskiem rządu RP w 2004 r. doszło do symbolicznego „pojednania” żołnierzy AK i LVR, kiedy to władze niepodległej Litwy – po 14 latach zabiegów – zgodziły się wreszcie na zarejestrowanie Klubu Kombatantów AK na Litwie. Spotkanie weteranów było jednorazowe i nie przełożyło się na postrzeganie wojennej historii obu społeczeństw. Patrz: *Pojednanie weteranów*, „Rzeczpospolita”, 3 IX 2004 r.

⁷² Więcej na ten temat: L. Kania, *Wilno 1944 – operacja AK „Ostra Brama”*, Warszawa 2014; J. Erdman, *Droga do Ostrej Bramy*, Warszawa 1990; P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa–Kraków 2014; J. Krajewski, *dz. cyt.*

AK wraz z Armią Czerwoną odbiły miasto z rąk niemieckich i wywiesiły na wileńskiej Wieży Giedymina polską flagę. Zaraz potem, teoretycznie sojusznice, władze radzieckie w sposób bezwzględny rozprawiły się z polskim podziemiem. Dowództwo polskiej partyzantki wezwano na „spotkanie” i aresztowano⁷³. Pozostali w terenie żołnierze AK w przeważającej większości zostali internowani bądź zamordowani. Niedobitki oddziałów Armii Krajowej tworzyły antykomunistyczne oddziały partyzanckie i, podobnie jak litewscy Leśni Bracia, ukrywały się w podwileńskich lasach tworząc Oddziały Samoobrony Czynnej Ziemi Wileńskiej⁷⁴.

Latem 1944 r. Wilno ponownie zajęła armia ZSRR, która sprawowała nad nim władzę powtarzając okupacyjny scenariusz z czasów pierwszej okupacji⁷⁵. Warto podkreślić, że fali represji poddawani byli również kolaborujący z Niemcami Litwini czy byli żołnierze oddziałów LVR. Zakończenie II wojny światowej w 1945 r. nie położyło kresu prześladowaniom. Walka w podziemiu na terytorium Wileńszczyzny toczyła się nawet do połowy lat 50. XX w., a jednym z instrumentów późniejszej sowietyzacji była antagonizacja obu narodów i utrwalanie stereotypów, celowo szkalujących polskie i litewskie podziemie niepodległościowe, określając je mianem „zbrodniczych band faszystowskich”.

W przypadku współczesnej polskiej historiografii sytuacja zdaje się być klarowna – szeregi tzw. „drugiej konspiracji” na tych terenach (niezależnie od zasług i popełnionych czynów) zasilili głównie żołnierze AK. Tymczasem Litwini mają całkowicie inną sytuację i często świadomie odcinają się od wojennych formacji zbrojnych, z których wywodziła się duża część partyzantki, dzisiaj uznawanej za antykomunistyczną.

Zakończenie

Temat ruchu oporu powrócił na agendę radzieckiej Litwy w końcu lat 80. XX w. Wraz z poluzowaniem cenzury, na Litwie rozpoczął się tzw. „Atgimimo laikotarpis” – okres odrodzenia narodowego. W myśl haseł gorbaczowowskiej „pierestrojki”, pierwsze kroki zaczęła stawiać polityka historyczna – wkrótce niepod-

⁷³ Więcej na ten temat: P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa–Kraków 2014; L. Kania, *Organizacja i funkcjonowanie podziemnego wymiaru sprawiedliwości na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej (1940–1945)*, „Studia Lubuskie” 2010, <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34853/002.pdf> (dostęp z 2 V 2016 r.); tenże, *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń 1999; tenże, *Warunki powstania i funkcjonowania polskiej konspiracji na Wileńszczyźnie w latach 1939–1941*, [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, pod red. P. Chmielowca, Rzeszów–Warszawa 2005.

⁷⁴ Ostatni polscy partyzanci zginęli w 1952 r. Więcej na ten temat: *Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, Warszawa–Wilno 2016; M. Pocius, *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius 2009; P. Niwiński, dz. cyt.; G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Warszawa 2014.

⁷⁵ M.J. Chodakiewicz, dz. cyt., s. 20.

ległej – Litwy. Podobnie jak u progu pierwszej litewskiej państwowości, złożyły się na nią próby odtworzenia po nowemu dziejów narodowych, przedstawianych dotąd w wypaczonej radzieckiej interpretacji⁷⁶. Dlatego też pod koniec lat 80. ubiegłego wieku rozpoczęto proces projekcji nowego modelu pamięci historycznej, który w przypadku Litwinów sięgał tradycji narodowyzwoleniczej międzywojennej Republiki Litewskiej. Istotą problemu stanowił fakt, że – z litewskiego punktu widzenia – głównego adwersarza litewskiej państwowości, w tamtym okresie, uosabiała II Rzeczpospolita Polska. Tę, już w nowych realiach geopolitycznych, reprezentowała ludność polskojęzyczna zamieszkująca LSRR.

Atmosferę wzajemnej podejrzliwości podsycaly publikacje ukazujące się na Litwie w wolnej od cenzury prasie litewskiej⁷⁷. 14 kwietnia 1988 r. na łamach „Komjaunimo Tiesa” („Prawda Komunistycznej Młodzieży”) zamieszczono artykuł litewskiego historyka Antanasa Augasa pt. „Iliuziją kvaitulys” („Zaduch iluzji”), dotyczący wywózek i represji stalinowskich, które rzekomo służyły walce z „bandytami”. Tekst ten sprowokował publiczną debatę na łamach gazety i tym samym przełamał dotychczasowe tabu wokół tematu litewskiej partyzantki. 11 czerwca 1988 r. w czasopiśmie „Literatūra ir Menas” ukazał się odważny i płomienny tekst pt. „Mes iš persąutų dainų krašto” („Jesteśmy z kraju postrzelonych pieśni”), w którym autor składał hołd działaczom litewskiego ruchu oporu. Na światło dzienne zaczęły powoli wychodzić, otoczone dotąd złą milczeniem, kwestie powojennych formacji antyradzieckich. Jednocześnie unikano wgłębiania się w sprawy trudne, takie jak kolaboracja czy Holokaust. Dyskusje te musiały w końcu dotknąć dziejów Armii Krajowej na Wileńszczyźnie, którą w radzieckiej Litwie traktowano jak formacje „bandyckie”.

Na fali polskiego odrodzenia narodowego, która w końcu „zalała” również Wileńszczyznę, 25 maja 1989 r. grupa członków Związku Polaków na Litwie⁷⁸ ze wsi Gudele wystosowała pismo do Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Litwy, Rady Ministrów LSRR i Wileńskiego Rejonowego Komitetu Wykonawczego w sprawie wzniesienia pomnika upamiętniającego żołnierzy AK poległych w rejonie wileńskim. Wzbudziło to ostry sprzeciw ludności litewskiej. Możliwość upamiętniania żołnierzy polskiego podziemia u przeciętnego Litwina wywo-

⁷⁶ Więcej na ten temat: R. Miknys, *Lietuvių santykis su Lenkija bei lenkais – žvilgsnis, besiremiantis paskutinių dvidešimties metų lietuvių istoriografijos tyrimais, skirtais XX a. Lenkijos istorijai*, <http://www.iesw.lublin.pl/projekty/pliki/IESW-121-02-05lt.pdf> (dostęp z 2 V 2016 r.); A. Bumblauskas, *Historia Litwy...*, s. 63–65.

⁷⁷ Więcej na ten temat: A. Kasparavičius, *Współcześni historycy litewscy o sprawie Wilna i stosunkach polsko-litewskich w latach 1918–1940 oraz zmiany w potocznej świadomości Litwinów*, [w:] *Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*, pod red. K. Buchowskiego i K. Śleszyńskiego, Białystok 2003, s. 104.

⁷⁸ *Справка об изменениях в оперативной обстановке Вильнюсском районе, 05.07.1989*, LYA, F. K-18, Ap. 2, B. 102, s. 71–73.

ływała takie same kontrowersje, jakie wśród miejscowych Polaków stawianie pomników żołnierzom gen. Plechavičiusa⁷⁹. Kwestia percepcji dziejów polskiej i litewskiej partyzantki pozostawała punktem zapalnym, o czym czytamy m.in. w materiałach agenturalnych Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego LSRR (KGB). Służby nie tylko odnotowały inicjatywę mieszkańców Gudeli, lecz podkreśliły, że poparcia w tej sprawie nie udało się uzyskać nie tylko w organach partyjnych republiki, ale też w Moskwie⁸⁰.

W ten sposób aktywność litewskich mediów i kręgów inteligenckich na przełomie lat 80. i 90. XX w. przyczyniły się do „rozmrózenia”, uśpionych w realiach radzieckich, polsko-litewskich antagonizmów narodowych⁸¹ i zapoczątkowały proces „otwierania historycznych ran”, tudzież prób rozliczania przeszłości. W spór ten nie omieszkała wtrącić się wówczas Moskwa.

O zagrożeniach płynących z powyższych rozważań świadczy fakt, że na początku lat 90. XX w. niemożność wypracowania porozumienia pomiędzy lokalną mniejszością polską i tytułarną większością litewską – na przeszkodzie których stoją trudne momenty w historii obu narodów, w tym konflikt polskiego i litewskiego ruchów oporu – doprowadziła do próby powołania polskiej autonomii na Wileńszczyźnie⁸². Dzisiaj ponownie mniejszość polska na Litwie postrzegana jest – w określonych kręgach – przez pryzmat instrumentu, jakim ewentualnie może posłużyć się Rosja w przypadku wybuchu wojny hybrydowej w tej części Europy⁸³.

⁷⁹ Kwestia ta długo wzbudzała kontrowersje po obu stronach (więcej na ten temat: A. Bobryk, *Stosunek społeczeństwa litewskiego do polskich pomników i miejsc pamięci narodowej. Przypadek Oran*, [w:] *Życie społeczne Polaków na Wschodzie. Wybrane zagadnienia*, pod red. A. Bobryka, Siedlce 2007, s. 65–76). Obecnie na Litwie są stawiane pomniki żołnierzom AK. W 2015 r. Sejm RP przyjął nowelizację ustawy ułatwiającej ekshumację szczątków osób zamordowanych przez komunistów w latach 1945–56. W 2017 r. z inicjatywy IPN rozpoczęto ekshumację na Wileńszczyźnie. Więcej na ten temat: I. Lewandowska, *IPN rozpoczął ekshumacje na Wileńszczyźnie*, <http://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/ipn-rozpoczal-ekshumacje-na-wilenszczyznie/> (dostęp z 20 VII 2017 r.).

⁸⁰ *Справка...*, s. 72.

⁸¹ Więcej na ten temat: B. Jundo-Kaliszewska, *Jesień Ludów, a polskie odrodzenie narodowe na Wileńszczyźnie na przełomie lat 80. i 90. XX wieku*, [w:] *Wokół Spraw Trudnych, Bolesnych i Zapomnianych. Studia i szkice*, pod red. E. Kowalczyk, L. Ladoruckiej, W. Marciniaka, B. Szubtarskiej, J. Żelazko, Łódź 2014 s. 769–785; też, *Próba utworzenia „Kraju Wileńskiego”*, [w:] *Vade Nobiscum. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego*, vol. VII, Łódź 2011, s. 149–157.

⁸² Więcej na ten temat: A. Bobryk, *Społeczne znaczenie funkcjonowania polskich ugrupowań politycznych w Republice Litewskiej w 1989–2013*, Siedlce 2013; tenże, *Litewskie środowiska niepodległościowe wobec polskiej mniejszości narodowej u progu odzyskania suwerenności przez Litwę*, [w:] *Nie tylko Litwa. Geneza i przebieg upadku ZSRR w roku 1991*, t. I, pod red. A. Srebrakowskiego, G. Straucholda, Łomianki 2017, s. 241; B. Jundo-Kaliszewska, *Mniejszość polska w niepodległej Litwie* (dysertacja doktorska obroniona na UŁ w 2016 r.)

⁸³ H. Adamowicz, *W Solecznikach kontrowersyjnie oceniono ćwiczenia „ataku” agresora*, „Kurier Wileński”, <http://kurierwilenski.lt/2017/04/13/w-solecznikach-kontrowersyjnie-oceniono-cwiczenia-ataku-agresora/> (dostęp z 13 IV 2017 r.).

Pamiętać należy zarówno o odmiennej percepcji dziejów formacji partyzanczkich, jak i o nasilającej się nagonce medialnej Rosji, która bardzo chętnie włącza się w spory historyczne wokół takich tematów jak Wołyń czy Ponary. Na skuteczność tej polityki wpływa nie tylko współcześnie nadmierna polityzacja przestrzeni publicznej, ale i umiejętnie odwoływanie się do resentymentów zwykłego odbiorcy, dla którego pamięć zbiorowa o przeszłości jest dzisiaj tak samo ważna, jak ta indywidualna. Równie istotne są braki w edukacji oraz niezalutowane kwestie i zaszłości wynikające z delikatności i złożoności materii. W tej sytuacji nieumiejętne wykorzystywanie przez elity polityczne – w naszym wypadku Litwy – „polityki pamięci”, prowadzi do tego, że staje się ona skutecznym narzędziem w rękach obcego mocarstwa: „»Polityki historyczne« są uznawane za swoiste »ugory«, których rachityczne próby uprawy przez rodzimych »władców symboli« rodzą »chude plony«, a niekiedy wręcz niszczą kapitał społeczny, tworząc wyraźne i głębokie podziały na tle rozumienia przeszłości i jej interpretacji⁸⁴.

W obecnych realiach geopolitycznych zastrzeżeń nie wzbudza sam fakt budowania mitu walczących z agresorem Leśnych Braci⁸⁵, tylko jego pozostawiająca szerokie pole do nadinterpretacji, uproszczona percepcja. Jest ona bowiem zbliżona do narodowej wybielonej wizji partyzantki walczącej o wolność. Taką narrację charakteryzuje m.in. postrzeganie aktorów tych wydarzeń wyłącznie przez pryzmat heroizmu i romantycznej walki z najeźdźcą⁸⁶. Tymczasem historia ruchu oporu, zarówno w polskiej, jak i litewskiej przestrzeni publicznej, wciąż ewoluje i jest wykorzystywana w przełomowych momentach dziejowych na potrzeby określonych grup czy stron sporu politycznego. Natomiast pomijanie i spuszczenie zasłony milczenia na tematy drażliwe, w tym rozliczenie katów czy metody rywalizacji narodowych partyzantek o sporne tereny, są eksploatowane przez stronę trzecią, która ukazuje je w swoim, korzystnym dla niej i nie zawsze prawdziwym świetle.

⁸⁴ Por.: *Mity polityczne i stereotypy w pamięci zbiorowej społeczeństwa*, pod red. E. Ponczek, A. Sepkowski, M. Reksć, Łódź 2015, s. 8.

⁸⁵ Terminem tym określa się w literaturze tematu antykomunistyczny ruch oporu działający w trzech republikach nadbałtyckich po 1944 r. Litwini czasem wyłamują się z tego schematu wołając określenie „bojowników o wolność”. W 2017 r. na oficjalnym profilu na Twitterze Paktu Północnoatlantyckiego opublikowano film krótkometrażowy pt. „Forest Brothers – Fight for the Baltics”, który miał na celu popularyzację walki narodowowyzwoleńczej republik nadbałtyckich i odbił się szerokim echem w przestrzeni medialnej Rosji (więcej na ten temat: *Rosja porusza temat filmu o „Leśnych Braciach” w OBWE*, <https://pl.sputniknews.com/swiat/201707195912446-Rosja-Lesne-Bracia-OBWE/> (dostęp z 19 VII 2017 r.); *Leśni Bracia – propagandowe „działo” NATO*, <https://pl.sputniknews.com/opinie/201707135871610-lesni-bracia-nato-propaganda-rosja-sputnik/> (dostęp z 13 VII 2017 r.); „*Skoro leśni bracia to partyzanci, to kto będzie jutro?*” – filmik NATO wywołał oburzenie Moskwy, <http://belsat.eu/pl/news/skoro-lesni-bracia-to-partyzanci-to-kto-bedzie-jutro-filmik-nato-wywoal-oburzenie-moskwy/> (dostęp z 14 VII 2017 r.).

⁸⁶ A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius, *(Ne)parašyta 1944–1953m. Lietuvos partizaninio karo istorija*, http://tautosmenta.lt/wpcontent/uploads/2013/12/Vaitkevicius_Vykintas/Vaitkevicius_Petrauskiene_NS_2017_1_19.pdf (dostęp z 12 X 2017 r.).

Receptą na taki stan rzeczy jest przede wszystkim rzetelna edukacja społeczeństwa i pozbawienie strony trzeciej możliwości manipulowania faktami. Wciąż mało znany pozostaje incydent polsko-litewskiej kooperacji z 1945 r., kiedy to dwie strony lokalnego konfliktu zawarły w Olkienikach porozumienie i wspólnie walczyły (w rejonie Ejszyskim) przeciwko oddziałom NKWD⁸⁷

Zasadniczym błędem, popełnianym – w moim rozumieniu – przez media litewskie, jest brak aktywności ekspertów – historyków w debacie publicznej Litwy i prowadzenie sporu głównie wokół wiarygodności źródeł radzieckich⁸⁸. Ponadto niezbędne jest uwzględnienie i dopuszczenie do głosu lokalnych mniejszości narodowych, które bardzo często, na skutek negatywnego podejścia do litewskich środków masowego przekazu czy niedostatecznej znajomości języka, pozostają w rosyjskiej strefie wpływów kulturowych⁸⁹. Jak pisze Bartosz Chmielewski, mit podziemia antykomunistycznego może nas połączyć, a wspólna narracja historyczna mogłaby wyzwolić oba narody od wzajemnych resentymentów⁹⁰.

Mam nadzieję, że tekst ten stanie się inspiracją do poszerzenia zasobu informacji źródłowych i podjęcia badań w tym zakresie. Tylko zmierzenie się z trudnymi tematami, ich obiektywna analiza i zrozumienie – a co za tym idzie – pogłębienie rzetelnej wiedzy historycznej społeczeństwa sprawią, że będziemy w stanie zmierzyć się z potężną machiną propagandową i przeciwstawić się „czarnemu” PR dzisiejszej Rosji.

Barbara Jundo-Kaliszewska

MYTHOLOGIZATION OF MEMORY. DISPUTE ON THE ASSESSMENT OF THE POLISH AND LITHUANIAN RESISTANCE

Regarding the dispute about the evaluation of the Polish and Lithuanian resistance. The article presents a number of introductory insights into the subject of forming mutually negative portrayals of the two nations in the period of II World War. Having considered threats resulting from unresolved international conflicts, I point out the reasons for the Polish-Lithuanian exemplified by mutual relations of representatives of the resistance movement of both nations, who were involved in resistance activities during World War II on the territory of the contemporary Vilnius

⁸⁷ B. Chmielewski, *Wykłete międzymorze – czy mit żołnierzy podziemia może połączyć Polskę i Litwę?*, <http://www.eastbook.eu/2017/09/14/wyklete-miedzymorze-czy-mit-zolnierzy-podziemia-moze-polaczyc-polske-i-litwe/> (dostęp z 14 IX 2017 r.).

⁸⁸ O ile zastrzeżenia mogą wzbudzać często preparowane dokumenty NKWD, o tyle wiarygodne zdają się być źródła III Rzeszy.

⁸⁹ W tym kontekście na uwagę zasługuje zainicjowana przez litewskie i polskie środowiska naukowe współpraca IPN z Litewskim Archiwum Akt Specjalnych w Wilnie, której pokłosiem jest wydany niedawno zbiór dokumentów (*Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945*, Warszawa–Wilno 2016).

⁹⁰ B. Chmielewski, *dz. cyt.*

region. At the same time I attempt to specify and systematize the facts from the history of Lithuanian armed formations operating in Lithuania during the period of interest. Particular emphasis is placed on the role of Lithuanian partisans in collective memory of the both Lithuanians and the local Polish minority. I treat this text as a contribution and an encouragement to discuss and intensify research in this area. Issues raised here that would seem long gone, still play a huge role in the politics of Poland and Lithuania and have an impact on the future of our region, especially in the context of international security.

Słowa kluczowe: kultura pamięci, ruch oporu podczas II wojny światowej, stosunki polsko-litewskie

Keywords: culture of remembrance, resistance movement in World War II, Polish-Lithuanian relations

BIBLIOGRAFIA

Źródła publikowane:

Erslavaitė G., Rukšėnas K., Baranauskas B., Rozauskas E., *Masinės Žudynės Lietuvoje, 1941–1944. Dokumentų rinkinys*, Vilnius 1965–1973.

My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich. Antologia tekstów, pod red. A. Srebrakowski, Wrocław 2013.

Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945, Warszawa–Wilno 2016.

Wspomnienia:

Sakowicz K., *Dziennik 1941–1943*, Warszawa 2014.

Opracowania:

Bobryk A., *Spoleczne znaczenie funkcjonowania polskich ugrupowań politycznych w Republice Litewskiej w 1989–2013*, Siedlce 2013.

Briedis L., *Vilnius savas ir svetimas*, Baltos lankos 2011.

Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.

Buchowski K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999.

Buchowski K., *Szkice polsko-litewskie, czyli o nietatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2006.

Chlewiński Z., *Groza i prześladowanie Polaków i Żydów na Wileńszczyźnie*, Płock 2009.

Chodakiewicz M.J., *Ejszyski. Pogrom, którego nie było. Epilog stosunków polsko-żydowskich na Kresach (1944–1945). Wspomnienia – Dokumenty – Publicystyka*, Warszawa 2010.

Eberhardt P., *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998.

Erdman J., *Droga do Ostrej Bramy*, Warszawa 1990.

Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašėta A., Ulevičius B., *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas 1996.

Głowacki A., *Na pomoc zesłańczej edukacji. Działalność wydawnicza Komitetu do spraw Dzieci polskich w ZSRR*, Łódź 2017.

Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.

Górski K., *Divide et impera*, Toruń 1944.

- Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*, pod red. K. Buchowskiego i K. Śleszyńskiego, Białystok 2003.
- Jundo-Kaliszewska B., *Jesień Ludów, a polskie odrodzenie narodowe na Wileńszczyźnie na przełomie lat 80. i 90. XX wieku*, [w:] *Wokół Spraw Trudnych, Bolesnych i Zapomnianych. Studia i szkice*, pod red. E. Kowalczyk, L. Ladoruckiej, W. Marciniaka, B. Szubtarskiej, J. Żelazko, Łódź 2014.
- Jundo-Kaliszewska B., *Mniejszość polska w niepodległej Litwie* (dysertacja doktorska obroniona na Uniwersytecie Łódzkim w 2016 r., maszynopis w posiadaniu autorki).
- Jundo-Kaliszewska B., *Próba utworzenia „Kraju Wileńskiego”*, [w:] *Vade Nobiscum. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego*, vol. VII, Łódź 2011.
- Kania L., *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń 1999.
- Kania L., *Wilno 1944 – operacja AK „Ostra Brama”*, Warszawa 2014.
- Krajewski J., *Wojenne dzieje Wilna 1939–1945. Losy Polaków, Sensacje, Zagadki*, Warszawa 2011.
- Kurcz Z., *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*, Wrocław 2005.
- Lossowski P., *Polska – Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991.
- Mazur G., *Uchodźcy polscy na Litwie w świetle dokumentów NKWD i NKGB (1940–1941)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1993, t. XXXVI.
- Mity polityczne i stereotypy w pamięci zbiorowej społeczeństwa*, pod red. E. Ponczek, A. Sepkowski, M. Reksć, Łódź 2015.
- Motyka G., *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Wydawnictwo Literackie 2014.
- Nie tylko Litwa. Geneza i przebieg upadku ZSRR w roku 1991*, t. I, pod red. A. Srebrakowskiego, G. Straucholda, Łomianki 2017.
- Niwiński P., *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa–Kraków 2014.
- Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, pod red. P. Chmielowca, Rzeszów–Warszawa 2005.
- Pasierbska H., *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944*, Łowicz 2005.
- Pasierbska H., *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993.
- Pasierbska H., *Ponary. Wileńska golgota*, Sopot 1993.
- Pocius M., *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius 2009.
- Polożenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, pod red. A. Marszałka, Toruń 1990.
- Ponary miejsce ludzkiej rzeźni*, Warszawa 2011.
- Rokiciński P., *Głinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa 2015.
- Srebrakowski A., *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2000.
- Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków*, R. Gaidis, B. Dvilevič, Vilnius 2009.
- Tematy polsko-litewskie*, pod red. R. Trąby, Olsztyn 1999.
- Tomkiewicz M., *Współpraca niemieckiej i litewskiej policji bezpieczeństwa na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland w latach 1941–1944 (zarys problemu)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, t. 2.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnie w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008.
- Vanagaitė R., *Mūsiškiai*, Vilnius 2016.
- Wardzyńska M., *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarjacie Litwy, czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993.
- Wilczur J.E., *Wileński pierścień śmierci*, Warszawa 2005.
- Випперманн В., *Европейский фашизм в сравнении 1922–1982*, Новосибирск 2000.

Wołkonowski J., *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996.
Życie społeczne Polaków na Wschodzie. Wybrane zagadnienia, pod red. A. Bobryka, Siedlce 2007.

Publikacje internetowe:

Adamowicz H., *W Solecznikach kontrowersyjnie oceniono ćwiczenia „ataku” agresora*, „Kurier Wileński” (<http://kurierwilenski.lt/2017/04/13/w-solecznikach-kontrowersyjnie-oceniono-cwiczenia-ataku-agresora/>).

Aleksandr Dugin: *Eurazja w wojnie sieciowej. Eurazjatycka sieć w przeddzień roku 2015* (<http://xportal.pl/?p=18016>).

Антироссийская Резолюция 758 Конгресса США (<http://rusrand.ru/events/antirossijskaja-rezoljutsija-758-kongressa-ssha>).

Bubnys A., *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)*, „Studia Podlaskie” 2007/2008, t. XVII (http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/988/1/Studia_Podlaskie_17_Bubnys.pdf).

Bubnys A., *Vokiečių ir lietuvių saugomo policija (1941–1944)* (<http://genocid.lt/Leidyba/1/aranas1.htm>).

Davoliūtė V., *Bohaterowie, zbrodźcy i racja stanu. Partyzanci i pamięć zbiorowa we współczesnej Litwie* (<http://przegladbaltycki.pl/6416,bohaterowie-zloczyncy-racja-stanu-partyzanci-pamiec-zbiorowa-we-wspolczesnej-litwie.html>).

Dokumenty IPN o represjach Sowieców wobec polskiego i litewskiego podziemia (<http://dzieje.pl/aktualnosci/dokumenty-ipn-o-represjach-sowiecow-wobec-polskiego-i-litewskiego-podziemia>).

Haszczyński J., *Czego nie można mówić na Litwie*, „Rzeczpospolita” (www.rp.pl/Polityka/311039955-Czego-nie-mozna-mowic-na-Litwie.html).

Kania L., *Organizacja i funkcjonowanie podziemnego wymiaru sprawiedliwości na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej (1940–1945)*, PWSZ IPiA „Studia Lubuskie”, t. VI, Sulechów 2010 (<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34853/002.pdf>).

Karbowiak A., *Konflikt polsko-litewski na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944* (www.ngopole.pl/2012/06/29/konflikt-polsko-litewski-na-wilenszczyznie-w-latach-1941-1944/).

Laimonas Briedis. „*Vilniaus istorijos tiesiog bijoma*” (www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-01-04-laimonas-briedis-vilniaus-istorijos-tiesiog-bijoma/74445).

Laučius V., L. Briedis: *ir rusų, ir vokiečių okupantai Vilniuje privilegijavo lietuvius* (www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lbriedis-ir-rusu-ir-vokieciu-okupantai-vilniuje-privilegijavo-lietuvius.d?id=58636425).

Leśni Bracia – propagandowe „działo” NATO (<https://pl.sputniknews.com/opinie/201707135871610-lesni-bracia-nato-propaganda-rosja-sputnik>).

Lewandowska I., *IPN rozpoczął ekshumacje na Wileńszczyźnie* (<http://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/ipn-rozpoznal-ekshumacje-na-wilenszczyznie/>).

Litwa oburzona polską broszurą (<http://fakty.interia.pl/swiat/news-litwa-oburzona-polska-broszura,nId,903771>).

Lowe K., *Leśni bracia – baltycy żołnierze wyklęci* (<https://histmag.org/Lesni-bracia-baltycy-zolnierze-wyklenci-8346>).

Mesjanizm rosyjski (<http://e-civitas.pl/mesjanizm-rosyjski/>).

Miknys R., *Lietuvių santykis su Lenkija bei lenkais – žvilgsnis, besiremiantis paskutinių dvidešimties metų lietuvių istoriografijos tyrimais, skirtais XX a. Lenkijos istorijai*, IESW (www.iesw.lublin.pl/projekty/pliki/IESW-121-02-05lt.pdf).

Petrauskienė A., Vaitkevičius V., *(Ne)parašyta 1944–1953 m. Lietuvos partizaninio karo istorija* ([tp://tautosmenta.lt/wpcontent/uploads/2013/12/Vaitkevicius_Vykintas/Vaitkevicius_Petrauskiene_NS_2017_1_19.pdf](http://tautosmenta.lt/wpcontent/uploads/2013/12/Vaitkevicius_Vykintas/Vaitkevicius_Petrauskiene_NS_2017_1_19.pdf)).

Prus J., Secrieru S., *Nastroje antyzachodnie w Rosji* (www.pism.pl/files/?id_plik=19539).

Radczenko A., *Zagadki, mity i lekcje II wojny światowej. Dyskusja w PKD* (<http://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/zagadki-mity-i-lekcje-ii-wojny-swiatowej-diskusja-w-pkddiskusja-w-pkd-zagadki-mity-i-lekcje-ii-wojny-swiatowej>).

- Rezolucja nowej zimnej wojny* (https://pl.sputniknews.com/polish.ruvr.ru/2014_12_06/Rezolucja-nowej-zimnej-wojny-8893/).
- Rosja poruszy temat filmu o „Leśnych Braciach” w OBWE* (<https://pl.sputniknews.com/swiat/201707195912446-Rosja-Lesne-Bracia-OBWE/>).
- „Skoro leśni bracia to partyzanci, to kto będzie jutro?” – filmik NATO wywołał oburzenie Moskwy (<http://belsat.eu/pl/news/skoro-lesni-bracia-to-partyzanci-to-kto-bedzie-jutro-filmik-nato-wywolal-oburzenie-moskwy/>).
- Szymańska O., *Odważna książka o katach Hitlera* (<http://www.jhi.pl/blog/2016-03-04-odwazna-ksiazka-o-litewskich-katach-hitlera>).
- Vaiseta T., *Antisovietinis sukilimas ir nacių okupacija* (<http://www.xn--altiniai-4wb.info/index/details/220>).
- Vanagas kontra Vanagaitė, czyli jak Litwa (nie) rozmawia o swoich „wyklętych”* (<http://strajk.eu/vanagas-kontra-vanagaite-czyli-jak-litwa-nie-rozmawia-o-swoich-wykletych/>).
- Veilientienė A., *Lietuvos geopolitines orientacijos pakeitimas ir Vilniaus susigražinimo planas* (http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=349&Itemid=349).
- Vovierūnaitė A., *Istorikas A. Nikžentaitis – apie tautos didvyrius, lietuvių tapatybę ir R. Vanagaitės testą* (https://lietuvsdiena.lrytas.lt/aktualijos/2017/11/01/news/istorikas-a-nikzentaitis-apie-tautos-didvyrius-lietuviu-tapatybe-ir-r-vanagaites-testa3356572/?utm_source=lrExtraLinks&utm_campaign=Copy&utm_medium=Copy).